

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**VAZIRLAR MAHKAMASI HUZURIDAGI
O‘ZBEK TILINI RIVOJLANTIRISH JAMG‘ARMASI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI HUZURIDAGI DAVLAT
TILIDA ISH YURITISH ASOSLARINI O‘QITISH VA MALAKA OSHIRISH
MARKAZI**

“DAVLAT TILI TARAQQIYOTI: MUAMMO VA YECHIMLAR”

mavzusidagi V respublika an’anaviy ilmiy-amaliy anjumani

MATERIALLARI

**“BOOKMANY PRINT”
TOSHKENT – 2025**

UO‘K: 494.375

KBK: 81.633.1

D 26

Davlat tili taraqqiyoti: muammo va yechimlar [Matn]: to‘plam / Sh.Sirojiddinov.
– Toshkent: Bookmany print, 2025. – 450 b.

Mazkur to‘plam “Davlat tili taraqqiyoti: muammo va yechimlar” mavzusidagi V respublika an’anaviy ilmiy-amaliy anjumaniga tilshunos olimlar, vazirlik, idoralar, mahalliy ijro etuvchi organlarning davlat tili bo‘yicha maslahatchilari hamda tadqiqotchilar tomonidan yuborilgan materiallardan tashkil topgan. Undagi maqolalarda davlat tilining dolzarb muammolari, ularni hal qilish bo‘yicha takliflar, yechimlar berilgan. To‘plam tilshunoslar, professor-o‘qituvchilar, tadqiqotchilar, magistrlar va talabalar uchun mo‘ljallangan.

(Maqolalarning ilmiy saviyasiga mualliflarning o‘zlari mas’uldirlar).

Mas’ul muharrir:

Sh.Sirojiddinov, filologiya fanlari doktori, akademik

Tahrir hay’ati:

I.Azimov, filologiya fanlari doktori, professor

A.Eminov, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

B.Jo‘rayeva, filologiya fanlari doktori, professor

M.Abdiyev, filologiya fanlari doktori, professor

F.Bobojonov, filologiya fanlari doktori, dotsent

M.Saparniyozova, filologiya fanlari doktori, dotsent

M.Hakimova, filologiya fanlari doktori, professor

M.Umirzoqova, filologiya fanlari doktori, dotsent

H.Yodgorov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

H.Suyunov, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

N.Quldashev, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi Ilmiy-metodik kengashida nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9910-06-774-7

© “Bookmany print” nashriyoti, 2025.

ALISHER NAVOIYNING “HAYRAT UL-ABROR ” DOSTONIDAGI BARQAROR BIRIKMALARNING DISKURSIV TADQIQI

Ziyodaxon AXROROVA *

Annotatsiya

Ushbu maqola Alisher Navoiyning “Xamsa” tarkibidagi birinchi doston bo‘lgan “Hayrat ul-abror” asarida qo‘llanilgan barqaror birikmalar (frazologizmlar, idiomalar va izofali qurilmalar)ning diskursiv tadqiqiga bag‘ishlangan. Unda birikmalarning semantik xususiyatlari, komponentlarining alohida ma‘nolaridan farqlanishi, metaforik, stilistik va ironik funksiyalari tahlil qilinadi. Asosan vaqt (temporallik) semantikasi bilan bog‘liq bo‘lgan bu birikmalar dostonning falsafiy-axloqiy mazmunini chuqurlashtirishda muhim rol o‘ynaydi. Maqolada “ob-i hayot”, “naqsh bar ob”, “gireh bar naqsh” va “burji hayo” kabi misollar kontekstda ko‘rib chiqilgan bo‘lib, ularning matndagi o‘rni, ma‘no ifodalashi va diskursiv ta’siri jadval asosida yoritilgan. Tadqiqot Navoiy ijodining fors-tojik adabiy an‘analari bilan bog‘lanishini va o‘zbek tilining frazeologik boyligiga qo‘shgan hissasini ta’kidlaydi, shuningdek, mumtoz adabiyotdagi diskursiv yondashuvlarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan.

Kalit so‘zlar: temporallik, vaqt, semantika, barqaror birikma, diskurs, mumtoz badiiy matn.

The Discourse Analysis of the Stable Compositions in Alisher Navoi’s “Hayrat ul-Abror” Epic

Abstract

This article is dedicated to the discourse analysis of stable combinations (phraseological units, idioms, and izafet constructions) used in Alisher Navoi’s first epic from the “Khamasa” cycle, “Hayrat ul-Abror.” It examines the semantic features of these combinations, their divergence from the individual meanings of components, and their metaphorical, stylistic, and ironic functions. Primarily focusing on combinations with temporal semantics, the study highlights their role in deepening the philosophical-ethical content of the epic. Examples such as “ob-i hayot” (water of life), “naqsh bar ob” (pattern on water), “gireh bar naqsh” (knot on pattern), and “burji hayo” (tower of modesty) are analyzed in context, with their positions in the text, conveyed meanings, and discursive impact illustrated in a table. The research emphasizes the connection of Navoi’s work to Persian-Tajik literary traditions and its contribution to the phraseological richness of the Uzbek language, while advancing discursive approaches in classical literature studies.

* Farg‘ona davlat universiteti tayanch doktoranti, axrorovaziyodaxon@gmail.com

Keywords: temporality, time, semantics, stable combination, discourse, classical literary text.

Alisher Navoiy qalamiga mansub “Xamsa”ning birinchi dostoni bo‘lgan “Hayrat ul-abror” dostoni falsafiy-axloqiy mavzudagi adabiy asar hisoblanadi. Unda Navoiy ijtimoiy-siyosiy, axloqiy masalalarni badiiy talqin etgan. Dostonda barqaror birikmalar (frazologizmlar, idiomalar, maqol va matallar) ko‘p qo‘llanilgan bo‘lib, ular asarning diskursiv tuzilishida muhim o‘rin tutadi. Barqaror birikmalarning ma‘nosi komponentlarning alohida ma‘nolaridan farq qiladi va asosan metaforik, stilistik vazifalarni bajaradi. Ushbu maqola barqaror birikmalarning diskursiv tadqiqiga bag‘ishlangan bo‘lib, ularning asardagi roli, klassifikatsiyasi va misollarini tahlil qiladi.

Diskursiv tadqiq – bu birikmalarning matn ichidagi o‘rni, ularning voqea-hodisalarga ta’siri, ma‘no yaratish jarayoni va stilistik funksiyalarini o‘rganishdir. Navoiy dostonida bunday birikmalar, asosan, fors-tojik va turkiy tillardan olingan bo‘lib, ular asarning falsafiy chuqurligini oshirishga xizmat qiladi.

O‘zbek tilshunosligida B.Yo‘ldoshev, A.Mamatov kabi tilshunoslar iboralarning funksional-uslubiy xususiyatlarini o‘rganganlar. Y.D.Pinxasovning fikricha, frazeologiya dastlab adabiyotshunoslik predmeti sifatida o‘rganilgan. Ma‘lum badiiy asarni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilganda, barqaror soʻzlar bog‘lanmasini aynan tarjima qilish mumkin bo‘lmay qolgan. Bunda o‘sha tillarda mavjud bo‘lgan frazeologik birliklar o‘rganila boshlangan. Dunyo filologiyasida frazeologiya atamasi Neandr tomonidan qo‘llanilgan bo‘lib, u badiiy asarlarni tarjima qilganda shu atamani ishlatgan (Rashidova U. 2018, 13-b).

Iboralar haqida fikr yuritganda aytib o‘tish lozimki, barqaror birikmalar sirasiga kiruvchi frazeologizmlar adabiyotlarda iboralar, frazeologik birlik, frazema, barqaror birikma, turg‘un birikma nomlari bilan ataladi. Tilshunos olim Shavkat Rahmatullayev esa unga “tuzma segment birlik” sifatida qaraydi. Frazemaga ta’rif berganda shuni unutmaslik joizki, u til xotirasidagi ramzga ishora qiladi. So‘zlovchi ikki va undan ortiq so‘zlarning semantik-sintaktik birlashuvi orqali tinglovchiga ma‘lum bir tushunchani ishora qiladi. Natijada ifoda va mazmun jihatining butunligidan iborat bo‘lgan frazema inson til xotirasidagi birgina so‘zga yoki tushunchaga teng keladi (Qahhorova Sh.2022,No3(100), часть 1 октябрь) .

Turg‘un birliklar qatoriga kiruvchi maqol, matallar ham o‘ziga xos o‘rganilish tarixiga ega. Mahmud Qoshg‘ariy to‘plagan maqollar juda qadimdan turkiy tillarda mavjud bo‘lgan va ular turli urug‘ va qabila vakillaridan yozib olingan. Eng qadimgi turkiy xalqlarning til xususiyatlarini o‘rganishda bu materiallar katta ahamiyat kasb etadi. Maqollar hozirgi o‘zbek adabiy tilining rivojlanishida, til va meyorlarning o‘shida alohida rol o‘ynaydi.

Jahondagi ko‘plab tillarda yaratilgan maqollarning asosiy qismini somatik komponentli maqollar tashkil qiladi. Somatik komponentli maqollarning tarkibidagi somatizmlar, ya’ni tana a’zolari nomlarini bildiruvchi so‘zlar qatnashgan birliklardir. Somatik frazeologiyada har bir xalqning ko‘p asrlik tajribasi, turmush tarzi, madaniyati, ma’naviyati, urf-odatlar va an’analari o‘z aksini topgan bo‘ladi. Somatik frazeologizmlarning ilk tadqiqotchilaridan biri F.Bakk sanaladi. U butun dunyodagi frazeologizmlarni uch guruhga: faqat odamlarni tasvirlaydigan, odamlar va hayvonlarni tasvirlaydigan iboralarga ajratdi (Akabaraliyeva, 2021: 5.423).

Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonida barqaror birikmalarning ko‘pchiligi izofali qurilmalar shaklida uchraydi. Birikmalarning asosiy turlari:

- **Idiomalar:**(gr. “xususiyat”, “o‘ziga xoslik”) — frazeologizmlar turi; muayyan bir tilga xos bo‘lib, boshqa tillarga aynan tarjima qilib bo‘lmaydigan nutq birligi yoki ibora

- **Metaforik birikmalar:** Asardagi falsafiy g‘oyalarni ifodalash uchun qo‘llaniladi.

- **Izofali birikmalar:** Fors tili ta’sirida shakllangan, masalan, “ob-i hayot” (hayot suvi).

Dostonda 289 ta ism birikmasi aniqlangan bo‘lib, ularning 64% izofali va zanjirli modelda, 15% yordamchi va kelishik modelda. Bu birikmalar matnning leksik, emotsional va irfoniy ma’nolarini boyitadi.

Tahlil va natijalar

Dostondagi barqaror birikmalarning diskursiv roli ularning metaforik va ironik funksiyalarida namoyon bo‘ladi. Quyidagi misollar asardagi kontekstda tahlil qilinadi:

1. **“Ob-i hayot” (hayot suvi):** “O‘simliklardan keyin hayvon hayotga keldi / Hayot suvi uning tomog‘idan chiqdi” (Alisher Navoiy “Hayrat ul-abror” 3/50 bayt) misrasida qo‘llanilgan. Bu birikma izofali qurma bo‘lib, abadiy hayot yoki ruhiy oziqlanishni ramziy ifodalaydi. Diskursiv jihatdan, u asardagi hayot va o‘lim falsafasini ta’kidlaydi, odamning ruhiy kamolotiga ishora qiladi. Navoiy bu orqali sufiyona g‘oyalarni ilgari suradi.

2. **“Naqsh bar ob” (suvdagi naqsh):** “Suvdagi naqsh behuda ishdir” (Alisher Navoiy “Hayrat ul-abror” 58/41 bayt) misrasida. Bu idioma “behuda harakat” ma’nosini beradi va “bar” predlogi orqali bog‘langan. Diskursiv tahlilda, u behudalikni tanqid qilishda qo‘llaniladi, ironiya orqali o‘quvchiga axloqiy saboq beradi. Navoiy bu birikma orqali dunyoviy havaslarning behudaligini ko‘rsatadi.

3. **“Gireh bar naqsh” (naqshga tugun):** Shu baytda (Alisher Navoiy “Hayrat ul-abror” 58/41) qo‘llanilgan, “qo‘shimcha bezak” ma’nosini beradi. Bu birikma stilistik jihatdan ortiqcha harakatlarni tanqid qiladi, asardagi estetika va ritorika

haqidagi mulohazalarda qo'llaniladi. Diskursiv roli – o'quvchining diqqatini ortiqchalikka qarshi chiqishga qaratadi.

4. **“Burji hayo” (hayo burji):** Dostonning ba'zi boblarida uchraydigan izofali birikma, “hayo burchi” ma'nosini beradi. U vafo va hayo axloqiy qadriyatlarini ifodalaydi, Navoiyning kamolot g'oyalarini kuchaytiradi.

Bu misollar dostonning falsafiy-ta'limiy mazmunini boyitadi. Barqaror birikmalar Jomiyning “Tuhfat ul-ahror”i bilan qiyosiy tahlilda ham o'xshashliklar ko'rsatadi, lekin Navoiy ularni turkiy tilga moslashtirib, mahalliy ma'no qo'shgan. Diskursiv jihatdan, ular matnning narrativ tuzilishini mustahkamlaydi, o'quvchiga chuqur fikrlash imkonini beradi.

Birikma	Matn (bayt)	Ma'no	Diskursiv rol
Ob-i hayot	3/50	Abadiy hayot ramzi	Ruhiy kamolotni ta'kidlaydi
Naqsh bar ob	58/41	Behuda ish	Behudalikni tanqid qiladi
Gereh bar naqsh	58/41	Ortiqcha bezak	Estetika haqidagi mulohaza
Burji hayo	Turli boblar	Hayo burchi	Axloqiy qadriyatlarni kuchaytiradi

Xulosa

Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonida barqaror birikmalar tilning frazeologik xazinasini boyitish bilan birga, asarning falsafiy, axloqiy va estetik mazmunini chuqurlashtiruvchi muhim diskursiv element sifatida ko'zga tashlanadi. Ushbu tadqiqotda “ob-i hayot”, “naqsh bar ob”, “gireh bar naqsh” va “burji hayo” kabi birikmalar misolida ularning metaforik, ironik va stilistik rollari tahlil qilindi. Bu birikmalar matnning narrativ tuzilishini mustahkamlab, o'quvchiga hayot falsafasi, axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy tanqidni yetkazishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Navoiy tomonidan turkiy tilga moslashtirilgan bu birikmalar fors-tojik adabiy an'analari bilan uyg'unlashib, o'zbek adabiy tilining rivojlanishiga zamin yaratgan.

Diskursiv tadqiqot shuni ko'rsatadiki, barqaror birikmalar dostonning leksik va emotsional boyligini oshirib, o'zbek mumtoz adabiyotidagi chuqur ma'nolarni ochib beradi. Ularning fors-tojik adabiyotidagi o'xshashliklari va mahalliy xususiyatlari Navoiy ijodining universal va milliy o'ziga xosligini yorqin namoyon etadi. Kelajakda “Xamsa”ning boshqa dostonlari bilan qiyosiy tahlillar va frazeologik

birikmalarning zamonaviy tilshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganilishi Navoiy merosining yanada kengroq talqiniga yo'l ochadi, shu bilan birga o'zbek adabiyotidagi diskursiv tadqiqotlar sohasini rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Alisher Navoiy. (1986). *Xamsa*. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.

Аҳмедова Н. (2009). *Ўзбек тили мурожат бирликлари*. Тошкент.

Safarov Sh. (2018). *Pragmalingvistika*. Toshkent.

Ҳакимов М. (2001). *Ўзбек тилида матннинг прагматик талкини: Филол.фан. д-ри.....дисс.* Тошкент: ЎзРФА ТАИ.

Сафаров Ш. (2006). *Когнитив тилишунослик*. Жиззах: Сангзор.

Ҳакимова М. (2004). *Ўзбек тилида вақт маъноли дузавий бирликлар ва уларнинг матн шакллантириши имкониятлари. Филол. фан.ном.дисс. автореф.* -Фарғона,

Akabaraliyeva X. (2021). “*Devonu lug'atit turk*” asaridagi somatizm komponentli maqollarning lingvomadaniy xususiyati// Scientific Journal Impact Factor// VOLUME 1 | ISSUE 9 ISSN 2181-1784 SJIF 5.423

Qahhorova Sh. (2022). *O'zbek tilida barqaror birikmalar va ularning ahamiyati*// Международный научный журнал, «Новости образования: исследование в XXI веке» No3(100), часть1 октябрь,

Rashidova U. (2018). *O'zbek tilidagi somatik iboralarning semantik-pragmatik tahlili: Filol. fan. bo'yicha fals. d-ri (PhD) diss...* . Samarqand.